

WANT KOMT OOIT DE RODE TIJD...

De literaire erfenis van de Russische Revolutie in de Lage Landen

Honderd jaar geleden brandde de Russische Revolutie los. Op welke wijze heeft het spook van het communisme rondgewaard in de Vlaamse en Nederlandse literatuur? De belofte van een nieuwe tijd waarin de emancipatie van de mensheid zou worden voltooid, sloeg niet zelden om in verscheurdheid en desillusie. Maar de reflectie op de revolutie leverde ook veel leesbaars op – en doet dat nog altijd.

In verhouding tot andere westerse landen heeft de Russische Revolutie van 1917 – de bolsjewistische machtsovername van 6/7 november van dat jaar volgens de nieuwe kalender – in de Lage Landen weinig literatuur van blijvende betekenis opgeleverd. Wie het standaardwerk van David Caute, *The Fellow-Travellers* (1988), over de intellectuele en artistieke vrienden van het communisme erop naslaat, treft een waar pantheon aan van beroemde literatoren uit allerlei landen. Van Henri Barbusse tot Louis Aragon, van Bertolt Brecht tot Heinrich Mann, van John Dos Passos tot Pablo Neruda: het wemelt van de grote namen die aan de revolutie geloof, hoop, liefde en vooral artistieke inspiratie ontleenden. Maar er komt bij Caute geen enkele Nederlandstalige auteur voor – en dat ligt waarschijnlijk niet alleen aan de

omvang van het taalgebied. In Nederland overheerste gezapigheid, in Vlaanderen leidde de aantrekkingskracht van de Vlaamse Beweging de aandacht van dichters en schrijvers af van de internationale klassenstrijd.

Dat wil uiteraard niet zeggen dat de revolutionaire geest niet ook vaardig werd en soms bleef over belangrijke literatoren in onze streken. En het hoefden niet per se communisten of *fellow travellers* te zijn die hun woede over misstanden of hun hoop op een rechtvaardiger samenleving projecteerden op het bolsjewistische experiment. Neem alleen maar het gedicht 'Brief' van Willem Elsschot, waarin hij een staaltje van onversneden klassenhaat laat uitmonden in het dreigement met de rode revolutie.

Lamme smeerlap, met je baard,
dor van geest maar dicht behaard,
die ons daar stond aan te staren
of wij huursoldaten waren.

'k Weet nog alles, luizig dier,
ook al zit je ver van hier,
teruggetrokken en stokoud
in een blokhuis vol met goud.

Dan volgen vele coupletten waarin de kapitalist wordt aangeklaagd als onmenselijke uitbouter, uitmondend in de volgende waarschuwing:

Want komt ooit de rode tijd
door je slaven lang verbeid,
vóór nog dat je met je botten
bent gedolven, om te rotten,

dan word jij benoemd per se
om de piesbak en de plee
schoon te maken als het hoort
in de Beurs of Delftse Poort.

Dus nog in 1934, het jaar waaruit dit gedicht stamt, leek “de rode tijd” voor Elsschot een niet te versmaden utopie. Nog later, in 1952, dichtte de Vijftiger Jan Elburg bij negen houtsneden van CoBrA-schilder Constant, getiteld *Het uitzicht van de duif*, teksten als: “de toekomst ligt in de vuisten / van het proletariaat.”

Voor veel westerse intellectuelen en kunstenaars betekende de revolutie de dageraad, de belofte van een nieuwe tijd waarin de emancipatie van de mensheid haar voltooiing zou vinden.

DE GOD DIE FAALDE

Niet alleen zulke, in enkele gevallen tot agitprop neigende, enthousiaste revolutieverwachtingen kunnen worden beschouwd als behorend tot de erfenis van de Russische Revolutie, ook – en misschien nog meer – het werk van teleurgestelden, afvalligen en spijtoptanten heeft boeiende literatuur opgeleverd. Het internationale prototype hiervan is de bundel *The God That Failed* (1949) van een aantal vooraanstaande schrijvers die zich aanvankelijk tot de revolutie en/of het communisme hadden bekeerd, om daar in 1947 krachtig afstand van te nemen.

Grootheden als Louis Fischer, André Gide, Arthur Koestler, Ignazio Silone, Stephen Spender en Richard Wright droegen essays bij waarin zij terugkwamen van

Herman Gorter

Hendrik de Man

Henriette Roland Holst

hun communistische zonden, die met hulp van de CIA in het kader van de Koude Oorlog in miljoenenoplagen werden verspreid. Ook de Nederlandse literatuur over het communisme – en zeker die over de reflectie op de ideologie – heeft veelal een essayistisch karakter.

VERWACHT, BEJUBELD EN BEZONGEN

Dat geldt in Nederland al direct voor twee revolutionairen die allereerst als dichters de nalatenschap van de Russische Revolutie belichamen: Herman Gorter (1864-1927) en Henriette Roland Holst (1869-1952). Beiden hebben de Russische Revolutie verwacht, bejubeld en bezongen en waren in 1918 medegrondleggers van de Communistische Partij Nederland (CPN). Zij zijn als dichters bekend gebleven, zeker Gorter, maar als essayisten in de vergetelheid geraakt. Het toeval wil dat de kleine groep revolutionaire marxisten in Nederland die zich afscheidden van de sociaaldemocratie werd geleid door intellectuelen (twee neerlandici en een onderwijzer) voor wie de twee bekende dichters als uithangbord maar ook als de voornaamste theoretici fungeerden.

Herman Gorter, de dichter van Mei, die zich van spinozist tot orthodox marxist had ontwikkeld, wijdde al voor de revolutie van 1917 tenminste twee van zijn bundels – *Een klein heldendicht* uit 1906 en *Pan* uit 1912 – aan de revolutionaire toekomstverwachtingen, die volgens hem ook een nieuwe poëzie zouden brengen. Zelf poogde de dichter daarop vooruit te lopen:

... de aarde is gelukkig,
het socialisme komt, het socialisme leeft,
de aarde wordt met goude' eenheid bekleed.
Het socialisme komt, de lucht zegt het ...

Als prozaschrijver staat Gorter in de schaduw van de dichter, wiens bezielde taal generaties na hem is blijven inspireren. Dat kan moeilijk worden gezegd van *Het historisch materialisme voor arbeiders verklaard* uit 1908 en evenmin voor de dogmatische verhandelingen waartoe de revolutie, toen die eenmaal een feit was, hem aanzette. Na de Russische Revolutie schreef Gorter in 1918 een lange brochure, *De Wereldrevolutie*, waarna hij in 1920 clandestien naar Moskou reisde en op het congres van de Derde (communistische) Internationale de Russische leiders verweet dat zij afweken van het ware marxisme. In een *Open brief aan kameraad Lenin* deed hij dat in 1920 nog eens over, maar zijn breuk met de Bolsjewiki was niet te vermijden, waarna hij zich aansloot bij de sektarische Kommunistische Arbeiderspartij. Hij is in 1927 als (raden)communist gestorven.

Zijn vroegere geestverwant en strijdmakker Henriette Roland Holst, de vertaalster van *De Internationale*, heeft de revolutie in alle mogelijke genres behandeld, poëzie, toneel, biografie, essays. Ook zij schreef al voor de Oktoberrevolutie gedichten die de komende bevrijding van de arbeiders voorzagen, zoals in haar beroemde gedicht 'Moderne Prometheus' (1907):

Machtigen!
Hier, nog half duizend
van uw slagen
hier staan wij weder
en verheffen ons weder
Tegen u.

Zodra de berichten uit Petrograd over de uitroeping van een socialistische Sovjetstaat Nederland bereikten, jubelde ze: "Iets ontzaglijk groots en heerlijk is geschied." Haar in 1918 verschenen studie *De revolutionaire massa-actie* werd door critici veroordeeld als het werk van een "exaltée", geschreven in een "revolutionaire roes" (getuige de emotionele adjectieven in haar boek: fel, vurig, hartstochtelijk, koen, onverschrokken, toornig, bruisend, scherp, onbuigzaam, onverzoenlijk, ontembaar, geestdriftig, gloedvol, grenzeloos, onverbiddelijk, absoluut, onvoorwaardelijk, stoutmoedig, geweldig, heroïsch, koortsachtig, vulkanisch!).

In een *Open brief aan Maxim Gorki*, gepubliceerd in het marxistische tijdschrift *De Nieuwe Tijd*, bekende zij hoe ze had geworsteld en gewankeld toen zij zich realiseerde welke harde, vaak wrede vormen de revolutie "onvermijdelijk" aannam: "Het is de oude tweespalt tussen realiteit en droom. Onvermoeid moeten wij worstelen om die tweespalt in ons op te lossen. Ontzettend zwaar is die worsteling." Roland Holst zocht de oplossing vooralsnog in argumenten die sindsdien vaak herhaald zijn om schendingen van de mensenrechten in naam van het communisme goed te praten.

Die worsteling heeft bij Roland Holst geduurd tot 1927, toen zij uit de communistische partij trad, na vele pogingen om in geschrifte, zoals *Communisme en moraal* uit 1925, haar socialistische idealen te redden uit de helse werkelijkheid.

TEGEN DE CULTUS VAN GEWELD

Een soortgelijke ontwikkelingsgang maakte in Vlaanderen de socialistische voorman Hendrik de Man door. Zijn boek *Psychologie van het Socialisme* (1926) richtte zich tegen de cultus van geweld die door de Russische Revolutie was ingeleid. Het socialisme was voor hem in deze fase een strijd die ook door hogere motieven dan het klassenbelang geïnspireerd wordt. Zonder twijfel behoort De Man tot de interessantste essayisten die de revolutionaire strijd in de Lage Landen heeft voortgebracht, hoezeer zijn reputatie later ook mag zijn bezoedeld wegens collaboratie tijdens de Duitse bezetting van België in de Tweede Wereldoorlog.

De reflectie op de revolutie, het zelfonderzoek van gewezen communisten, de renegatenliteratuur en de analyse van hun motieven vormen een essentieel onderdeel van wat de revolutie van 1917 aan sporen heeft nagelaten. Kort na de "tien dagen die de wereld deden wankelen" (John Reed) werd de jonge Haarlemse PTT-ambtenaar Jaques de Kadt lid van de communistische partij, vol bewondering voor Lenin en Trotski. Gefnuikt in zijn politieke ambitie – De Kadt deed een vergeefse gooi naar

*Zowel Theun de Vries als Louis Paul Boon
droegen hun ten diepste revolutionaire
idealen uit via non-fictie*

Theun de Vries

Louis Paul Boon

Gefnuikt in zijn politieke ambitie bekeerde Jacques de Kadt zich tot een fel anticommunisme

het leiderschap van de partij – bekeerde hij zich na enige omzwervingen tot een fel anticommunisme. In zijn essayistiek manifesteerde hij zich als een vernuftig polemist die na de Tweede Wereldoorlog in literaire bladen als *Tirade* Koude-Oorlogs-propaganda bedreef. Zijn herinneringen aan het bolsjewisme publiceerde hij in *Uit mijn communistentijd* (1965), dat echter in diepgang en het vermogen ook te snijden in eigen vlees ver achterblijft bij andere

boeken in dit genre, zoals de *Autobiografie van Federico Sanchėz* door de Spaanse ex-communist Jorge Semprun.

De literaire waarde van politieke geschriften is uiteraard betrekkelijk, tenzij er sprake is van een bijzonder literair talent. Dat laatste kan wel gezegd worden van een Vlaamse essayist als De Man, maar niet van bijvoorbeeld de trotskistische econoom Ernest Mandel, die alleen voor partijgangers en specialisten toegankelijk was.

COMMUNIST EN VLAAMS-NATIONALIST

In Vlaanderen werd het wereldcommunisme in literaire kringen aanvankelijk gepropageerd door de antimilitaristische Clarté-beweging. Daarover schrijft Jaqueline Bel in *Bloed en rozen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1900-1945* dat de naam van de beweging onder andere verwees naar de gelijknamige roman uit 1919 van de beroemde Franse pacifistische schrijver Henri Barbusse. Eén van de uit Clarté voortgekomen schrijvers, Paul Kenis, flirtte tegelijkertijd met het communisme en het Vlaams-nationalisme. Zijn in de jaren 1910 begonnen roman *De kommunisten* verscheen onder de titel *De apostels van het nieuwe rijk* pas in 1930. Een andere door Bel uit de mottenballen geviste Vlaamse auteur die actief was in kringen rond de in 1921 opgerichte communistische partij van België, Victor Brunclair, publiceerde expressionistische verzen.

In grote lijnen is de literatuur die op de een of andere manier was geïnspireerd op ideeën over omverwerping van de kapitalistische orde door revolutie in te delen in twee categorieën: enerzijds de experimentele, expressionistische en futuristische poëzie; anderzijds de sociale, realistische roman waarin bestaande toestanden in de maatschappij kritisch worden beschreven. Er bestaat bijvoorbeeld een duidelijke verwantschap tussen Paul van Ostaijen, die tijdens zijn Berlijnse ballingschap in 1918 diep geschokt was door het neerslaan van de communistische Spartacus-revolutie, en Russische revolutionaire dichters als Majakovski en Blok, al was Van Ostaijens politieke richting eerder flamingantisch dan radicaal-links.

EXPERIMENT EN KRITIEK

Experiment en sociale kritiek overlappen elkaar soms, zoals bij Louis Paul Boon. Geen dweper, wel een keiharde realist. Geen revolutionair in politieke zin (afgezien van een kortstondig redacteurschap van het communistische blad *De Rode Vaan*), wel een revolutionair schrijver, die in vorm en behandeling van de sociale thematiek met kop en schouders boven de meeste van zijn tijdgenoten uitsteekt. *De Kapellekensbaan* en *Zomer te Ter-Muren* zijn tegelijk experimenteel vernieuwend proza en rake sociale kritiek.

Een sociaal-realistische historische roman als *Pieter Daens* is goed te vergelijken met de romans van de Nederlandse schrijver Theun de Vries, die van de jaren dertig tot de jaren zeventig van de vorige eeuw lid en bestuurder van de communistische partij was. Hoewel hij om die reden is verguisd tijdens de Koude Oorlog, met name door W.F. Hermans, is zijn monumentale oeuvre niet weg te denken uit de Nederlandse literatuurgeschiedenis. De Vries koos voor zijn romans – in 1962 bekroond met de P.C. Hooftprijs – doorgaans historische onderwerpen of nam de biografie van een kunstenaar tot uitgangspunt. Maar in boeken als *Het meisje met het rode haar* (over verzetsstrijdster Hannie Schaft) en *Februari* (een trilogie over de Februaristaking van 1941) spelen communistische helden de hoofdrol. De Russische Revolutie heeft De Vries niet in romanvorm behandeld, wel die van 1848, met een hoofdrol voor Karl Marx.

Het is opvallend dat zowel Louis Paul Boon als Theun de Vries voor het uitdragen van hun ten diepste revolutionaire idealen kozen voor non-fictie: nauwgezette historische studies, in het ene geval over de geuzen, in het andere over ketters door de tijden heen. In deze boeken projecteerden zij deze revolutionaire idealen op het verleden.

In hun uitbeelding van het leven en de strijd van “gewone mensen” doen het werk van Boon, de beste romans van Theun de Vries, zoals *Stiefmoeder aarde*, maar ook een sociale roman als *Zuiderzee* van Jef Last niet onder voor wat in dit genre is gemaakt door internationaal gerenommeerde schrijvers als John Steinbeck, André Stil, Arnold Zweig, Jorge Amado, en vele anderen.

BLIND AAN ÉÉN OOG

Geniet Theun de Vries nog enige bekendheid bij de Nederlandse lezers, dan is dat nauwelijks nog het geval met andere auteurs van sociale romans uit de jaren dertig, met name Jef Last, Nico Rost, Gerard Vanter (pseudoniem van G.J.M. van het Reve) en de uit Suriname verbannen revolutionair Anton de Kom. Zij schreven romans, of in het geval van De Kom het invloedrijke egodocument *Wij slaven van Suriname*, en publiceerden in de jaren 1932 en 1933 in het tijdschrift *Links Richtten*, een uitgave van het Arbeiders-Schrijverscollectief. De daarin opgenomen gedichten en verhalen – in 1973 integraal herdrukt door Uitgeverij Van Gennep – ontberen doorgaans literaire kwaliteit.

Van hoog niveau daarentegen zijn de essays van marxisten en *fellow travellers* als de historici Jan en Annie Romein en de journalist Henri Wiessing, in de Eerste Wereldoorlog oprichter van het tijdschrift *De Nieuwe Amsterdammer*, dat in 1917 propaganda

maakte voor de Russische revolutie. De Romeins beïnvloedden met hun marxistische visie op de geschiedschrijving het denken over maatschappelijke ontwikkelingen in brede intellectuele kring, hoewel zij ook kritiek ontmoetten. Van *fellow travellers* als Jan en Annie Romein werd gezegd dat zij “blind aan één oog” waren.

DRIE VAN HET REVES

De genoemde Gerard Vanter, de vader van Karel van het Reve en Gerard Reve, was een Twentse textielarbeider, die zich ontwikkelde tot een begaafde verslaggever van de communistische krant *De Tribune* en enige tientallen boeken schreef, met titels als *Een droom wordt werkelijkheid*, *De triomf van het socialisme in de Sowjet-Unie*, *Sociaal-democratie of Bolsjewisme*, *Zo lacht Moskou! Vrolijke schetsen uit het Sowjetleven*, maar ook *De avonturen van Mop en Strop*. In 1967 publiceerde hij zijn nog zeer leesbare memoires *Mijn rode jaren. Herinneringen van een ex-bolsjewiek*, met een voorwoord van Karel van het Reve.

Zijn beide zoons hebben in hun literaire werk ruimschoots gebruik gemaakt van de ervaringen gedurende hun communistische opvoeding. Gerard Reve schetste in *De avonden* een naargeestig beeld van zijn ouderlijke milieu en liet geen gelegenheid onbenut zich daar laatdunkend en haatdragend over uit te laten. Diens oudere broer Karel bleef na de Tweede Wereldoorlog nog enige tijd communist en ging Russisch studeren. Zijn afrekening met het communisme in *Het geloof der kameraden* (1969) is even geestig als zijn essays over de Sovjet-Unie scherpzinnig zijn.

Zo heeft het spook van het communisme rondgewaard in de Nederlandstalige letteren van de twintigste eeuw: Karel van het Reve speelde als correspondent van *Het Parool* in Moskou een belangrijke rol bij de steun aan dissidenten in de Sovjet-Unie.

VAN REVOLUTIE NAAR MENSENRECHTEN

De werking van de revolutionaire geest komt in zekere zin overeen met die van de Heilige Geest: hij waait, als de wind, waarheen hij wil (Johannes 3:8). Het is dan ook onmogelijk de literatuur die op wat voor manier dan ook verband houdt met de revolutie onder één noemer te brengen. Bij alle literaire stromingen van de twintigste eeuw – futurisme, dadaïsme, modernisme, surrealisme, sociaal realisme, de psychologische roman (droom en daad) – is er wel een (rode) draad aan te wijzen die de literaire productie verbindt met de wereldschokkende veranderingen aan het einde van de Eerste Wereldoorlog. Ook in de Lage Landen – al is daar zoals aan het begin van deze bijdrage is betoogd naar verhouding weinig rechtstreeks door de Russische revolutie geïnspireerde literatuur verschenen – zijn al deze literaire stromingen in een – soms ver verwijderd – verband met de revolutie te brengen.

Bij het opmaken van de balans gaat de aandacht eerst uit naar het enthousiasme waarmee dichters als Gorter en Roland Holst de omwenteling begroetten. “O Gouden tijden die zijn nu”, dichtte Gorter. Maar hij bezong ook de nederlaag: “Nu dan de

nederlaag geleden is”... Het pure en zuivere zingen van Gorter zal altijd naklinken in de Nederlandse poëzie en is als zodanig onvergankelijk. Wat zijn medestrijder Henriette Roland Holst betreft: de mystieke vervoering waarin de revolutie haar aanvankelijk bracht, verkeerde in verscheurdheid, desillusie en ontgoocheling. “De revolutie is een vreeselijke ziekte / een crisis op leven en dood / in ’t lichaam van de maatschappij.” (*Heldensage*, 1927)

Soms direct geïnspireerd door het revolutionaire denken is de sociale roman, die literair gezien een uitloper is van het negentiende-eeuwse naturalisme, dat óók het lot van de arbeidende mens niet uit de weg ging. Hoogtepunten in dit genre zijn het werk van Louis Paul Boon – die zichzelf anarchist noemde – en van de communist Theun de Vries. Het zou mijns inziens onjuist zijn de sociale roman in het Westen te verwarren met de zogenaamde “socialistisch-realistische” kunst die op bevel van Stalin en zijn adjudant Zjdanov in de Sovjet-Unie ieder spoor van vrijheid in de kunst vernietigde. Wel is het zo dat Theun de Vries (net als dichter Pablo Neruda en vele anderen) zich schuldig maakte aan verzen ter ere van Stalin, hoewel dit eerder in het licht van de Tweede Wereldoorlog dan in dat van de revolutie moet worden gezien.

Het streven naar emancipatie heeft hoe dan ook een keerzijde in de geschiedenis, omdat het de poort open heeft gezet naar tirannie en totalitarisme, dat door sommige kunstenaars pas in een laat stadium als zodanig werd herkend en afgezworen. De kunstenaars die de revolutie afzwoeren, richtten zich vervolgens op humanisme en mensenrechten, thema’s die in de Koude Oorlog maar zeker sinds de jaren zestig van de twintigste eeuw de reflectie op de revolutionaire geschiedenis gingen overheersen. Het is deze reflectie die in de met de revolutie verbonden Nederlandstalige literatuur nog altijd leesbare en interessante essayistiek en biografieën oplevert.

ELSBETH ETTY

Literair recensente

LITERATUUR

JACQUELINE BEL, *Bloed en rozen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1940-1945*, Bert Bakker, 2015

DAVID CAUTE, *The Fellow-Travellers. Intellectual Friends of Communism*, revised edition, Yale University Press, 1988

ELSBETH ETTY, *Liefde is heel het leven niet. Henriette Roland Holst 1869-1952*, Balans, 1996

ARTHUR KOESTLER E.A., *The God That Failed. Six Studies in Communism*, Hamish Hamilton, 1950

HERMAN DE LIAGRE BÖHL, *Met al mijn bloed heb ik voor U geleefd. Herman Gorter 1864-1927*, Balans, 1996

NOP MAAS, *Driedelige biografie van Gerard Reve*, Van Oorschot, 2012

JOS PERRY, *Revolte is leven. Biografie van Theun de Vries. (1907-2005)*, Ambo, 2013

GIJS SCHREUDERS, *De man die faalde*, Nijgh & Van Ditmar, 1992

GER VERRIPS, *Denkbeelden uit een dubbelleven. Biografie van Karel van het Reve*, De Arbeiderspers, 2004

H.P.L. WIESSING, *Bewegend Portret. Levensherinneringen*, Moussaults uitgeverij, 1960